

Ιδεώδη, Ιδεολογίες και Ψυχανάλυση

Κείμενο για το Συνέδριο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας

Μαρία Σχίζα

Αθήνα, 2025

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	2
Ιδεώδη, ιδεολογίες και είδωλα.....	3
Η ιδεολογία ως αναγκαία αυταπάτη	4
Οι μεταγενέστεροι	5
Ιδεολογίες εντός της ψυχαναλυτικής θεωρίας – ο οιδιπόδειος μύθος και η «κατασκευή» .	6
Η σιωπή ως ιδεολογία της αποσιώπησης.....	7
Κλείσιμο.....	8
Βιβλιογραφία	9

«L'inconscient, c'est la politique»

Jacques Lacan, Le Séminaire, Livre XVII: L'envers de la psychanalyse (σεμινάριο 1969–1970, έκδ. Seuil, 1991, μάθημα της 11ης Μαρτίου 1970)

Το ασυνείδητο είναι η πολιτική, λέει ο Λακάν, και με αυτήν την προκλητική και αμφιλεγόμενη φράση μας εισάγει σ' έναν τόπο όπου η εσωτερική σκηνή του ψυχισμού συναντά τη σκηνή του κόσμου. Δομημένο ως γλώσσα, το ασυνείδητο έλεγε δεν κατοικεί απλώς στο βάθος του ατόμου αλλά παράγεται και κινείται μέσα στις σημαίνουσες σχέσεις, τις ιεραρχίες και τους δεσμούς που στερεώνουν την κοινωνική και πολιτική ζωή. Κάθε πίστη, κάθε βεβαιότητα και κάθε ιδέα που υπόσχεται πληρότητα, είναι μια -φαντασιακή- ραφή πάνω στο κενό της έλλειψης του Άλλου.

Πρόλογος

Η μελέτη της σχέσης ανάμεσα στα ιδεώδη, τις ιδεολογίες και την ψυχανάλυση αγγίζει ένα σημαντικό σημείο στη σκέψη του Freud και των επιγόνων του. Ήδη στην Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ (1921), ο Freud δείχνει ότι το υποκείμενο δεν ανήκει ποτέ ολοκληρωτικά στον εαυτό του. Το Ιδεώδες του Εγώ του «κατοικεί» αλλού, στη μορφή του αρχηγού, που παίρνει τη θέση του πατέρα της προϊστορίας. Κάθε μέλος του πλήθους στρέφει το βλέμμα προς εκείνον, ενώ ταυτόχρονα καθρεφτίζεται στους άλλους που συμμερίζονται το ίδιο ιδεώδες. Ο αρχηγός γίνεται φαντασιακό υποκατάστατο του Πατέρα, φορέας αγάπης και Νόμου, στήριγμα μιας κοινότητας που ζητά νόημα και προστασία. Έτσι γεννιέται η ψευδαίσθηση της ενότητας, η παρηγοριά της συμμετοχής. Στο Εγώ και το Αυτό (1923), το ιδεώδες μετακινείται στο πεδίο του Υπερεγώ, του κληρονόμου του οιδιπόδειου δράματος, όπου ο Νόμος και η επιθυμία αναμετρώνται μέσα στο ίδιο ψυχικό όργανο.

Από τη σκοπιά της ιδεολογίας, αυτά τα δύο μέρη του ψυχικού οργάνου μπορούν να ιδωθούν και ως αντανakλάσεις της κοινωνίας: το Υπερεγώ, ως ο τόπος που εγκαθίστανται η Ιστορία και ο Πολιτισμός, ενώ το Ιδεώδες του Εγώ ως το πεδίο όπου οι συλλογικές αξίες αποκτούν μορφή. Το Υπερεγώ φέρει την αυστηρότητα του Νόμου και της τάξης ενώ το Ιδεώδες του Εγώ την λάμψη και την έλξη του προτύπου.

Η θεώρηση του Freud ανοίγει τον δρόμο για να σκεφτούμε την ιδεολογία μέσα από τη δομή των εσωτερικευμένων αξιών και των ιδανικών μορφών, και παρόλο που ο ίδιος απέρριψε ρητά την ιδέα μιας ψυχαναλυτικής ιδεολογίας να συζητήσουμε για την σχέση της ψυχανάλυσης με αυτήν. Στις Νέες Παραδόσεις, αναφέρει ότι η ψυχανάλυση δεν είναι κοσμοθεωρία και δεν φιλοδοξεί να προσφέρει μια ερμηνεία του κόσμου, αλλά μόνο να ερευνήσει τις εσωτερικές αντιφάσεις του ψυχισμού.

Ιδεώδη, ιδεολογίες και είδωλα

Πριν συνεχίσω, θα ήθελα να σταθώ ξεχωριστά στις έννοιες «ιδεολογία», «ιδεώδη» και «είδωλα», προκειμένου να συζητήσουμε σε μια κοινή γλώσσα.

Ο όρος «ιδεολογία» διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Destutt de Tracy το 1796 και αφορά την ανάλυση της προέλευσης και της οργάνωσης των ιδεών -το πώς παράγονται από τις αισθήσεις και μορφοποιούνται μέσω της γλώσσας και πώς θεμελιώνουν τη σκέψη και την κρίση. Αρχικά, ήταν ένας όρος με θετικό πρόσημο, εωσότου αποκτήσει την κριτική και πολιτική φόρτιση που έλαβε αργότερα στη μαρξιστική και ψυχαναλυτική παράδοση. Με τον Μαρξ η λέξη αποκτά ιστορικό και κοινωνικό βάθος και αναφέρεται στο σύνολο των ιδεών και αξιών μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο, ένα σύστημα που δικαιολογεί την υπάρχουσα -κάθε φορά- κοινωνική και οικονομική τάξη.

Τα ιδεώδη, όπως είδαμε και προηγουμένως, αναφέρονται στις εσωτερικευμένες μορφές αξιών και προτύπων τελειότητας που ρυθμίζουν τη σχέση του υποκειμένου με τον εαυτό και τους άλλους.

Τα είδωλα, τέλος, αποτελούν τις φαντασιακές μορφές αυτών των ιδεωδών: είναι εικόνες που καθρεφτίζουν την επιθυμία του Εγώ για πληρότητα και σταθερότητα, και λειτουργούν ως ναρκισσιστικά στηρίγματα.

Η ιδεολογία έτσι μπορεί να ιδωθεί ως ο τόπος όπου τα τρία αυτά στοιχεία συμπλέκονται. Στηρίζεται στα ιδεώδη που δίνουν μορφή στο συλλογικό φαντασιακό, περιστρέφεται γύρω από τα είδωλα - τους ηγέτες, τα σύμβολα και τους θεσμούς - και «τρέφεται» από αυταπάτες. Ας θυμηθούμε ότι ο Freud μιλώντας για τις αυταπάτες -στη θρησκεία και τον

πολιτισμό- έλεγε ότι ενώ τις αναγνωρίζουμε ως τέτοιες, συνεχίζουμε να ζούμε μέσα τους επειδή μας προστατεύουν από την αβεβαιότητα και το χάος της ύπαρξης.

Η ιδεολογία ως αναγκαία αυταπάτη

Η ιδεολογία, άρα, δεν περιορίζεται στο κοινωνικό επίπεδο αλλά ριζώνει στο ίδιο το υποκείμενο ως αφήγηση που ενσωματώνει κυρίαρχες σημασίες της Ιστορίας και προσφέρει ένα φαντασιακό περίβλημα που συγκρατεί την έλλειψη και οργανώνει την επιθυμία. Εδώ μπορεί να συναντάμε την ιδέα του Jung για το “συλλογικό ασυνείδητο”, αλλά και -πιο κοντά στην φρουδική παράδοση- το “κοινωνικό ασυνείδητο” των Kaes και Foulkes που μελέτησαν τις ασυνείδητες διεργασίες που μοιράζονται τα μέλη μιας ομάδας.

Οι μεταγενέστεροι

Από τους πρώτους ψυχαναλυτές που είδαν την ιδεολογία ως μορφή του κοινωνικού, και συγκεκριμένα του κοινωνικού φαντασιακού, ήταν ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Ασχολήθηκε με τις άρρητες σημασίες που θεμελιώνουν τον συλλογικό τρόπο ύπαρξης και βρήκε ότι οι κοινωνίες θεσμίζουν φαντασιακές σημασίες που παρουσιάζονται ως νόμος, και τόνιζε ότι η ψυχανάλυση μπορεί να αποκαλύπτει το πώς αυτές οι σημασίες εγγράφονται στο ασυνείδητο. Για τον Καστοριάδη, το κρίσιμο ήταν ότι αυτή η φαντασιακή θέσμιση καλύπτεται από την ιδεολογία και παραμένει αθέατη, οδηγώντας τις κοινωνίες σε ετερονομία, δηλαδή στην πίστη πως οι ίδιες τους οι σημασίες έχουν εξωανθρώπινη προέλευση (θεός, φύση, κλπ).

Ο Herbert Marcuse - από τους σημαντικότερους διανοητές που συνέδεσαν τον Freud με τον Marx - συζητώντας για την ιδεολογία, έλεγε ότι η καταστολή των ενστίκτων δεν είναι διαχρονική αναγκαιότητα, αλλά ιστορικά προσδιορισμένος ιδεολογικός μηχανισμός του καπιταλισμού. Εισάγοντας την έννοια της «πρόσθετης καταστολής», επέμεινε ότι η σεξουαλικότητα και η εργασία διαμορφώνονται από τον λόγο της απόδοσης, έναν κατεξοχήν ιδεολογικό λόγο, και ανέδειξε την ελευθερωτική δυναμική του Έρωτα. «Ο ψυχισμός», σημείωνε, «δεν συγκροτείται μόνο από τα ‘αναγκαία’ του όρια, αλλά και από τις ιστορικές μορφές καταπίεσης που τον διαπερνούν και τον σημαδεύουν».

Επιστρέφοντας ξανά στον Freud, θα πρότεινα να σκεφθούμε πώς και εάν η κλασσική θεωρία και τεχνική παράγει φορές και η ίδια ιδεολογικούς σχηματισμούς, αναγκαίους ή και όχι.

Ιδεολογίες εντός της ψυχαναλυτικής θεωρίας - ο οιδιπόδειος μύθος και η «κατασκευή»

Ο οιδιπόδειος μύθος, όπως τον ανέδειξε ο Freud, σηματοδοτεί το πέρασμα στον πολιτισμό, την σκέψη και τη διαφορά. Με την απαγόρευση της αιμομιξίας και την αναγνώριση του πατρικού Νόμου, ο άνθρωπος αποχωρίζεται την παντοδυναμία και εγκαινιάζει τον χώρο της συμβολικής τάξης. Η απώλεια του αντικειμένου γίνεται η προϋπόθεση της επιθυμίας, και η επιθυμία δύναμη δημιουργίας και σκέψης.

Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, ο οιδιπόδειος μύθος απέκτησε συχνά κανονιστική ισχύ - και γι' αυτό επικρίθηκε - οδηγώντας σε εξιδανίκευση της πυρηνικής οικογένειας ως καθολικού πλαισίου. Ένα δυναμικό μοντέλο της επιθυμίας και της διαφοράς εξέπεσε ενίοτε σε κανονιστικό σύστημα που απέκλεισε άλλες μορφές υποκειμενικότητας και άλλες δυνατότητες σχέσης με τον Νόμο, το φύλο και την αγάπη. Έγινε μέτρο του «φυσιολογικού» και του «ώριμου», θεμελιώνοντας μια ιδεολογία του ψυχισμού όπου η τριγωνικότητα, η ετεροφυλοφιλία και η πατρική λειτουργία ανάγονται σε κανόνες ανάπτυξης. Σε αυτό συνέδραμαν τα πολλαπλά εγχειρίδια ψυχολογίας/ και εκπαίδευσης, όπου το οιδιπόδειο παρουσιάστηκε ως «αναπόφευκτο στάδιο» που «πρέπει να λυθεί σωστά» -με τον πατέρα να ενδύεται τον Νόμο και τη μητέρα την φροντίδα, κυρίως στις δεκαετίες 1950–1980.

Ως μια πιο ιδεολογική χρήση της Οιδιπόδειας αφήγησης, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε και την παρουσία κανονιστικών ιδεών και ιδεωδών, στην ψυχαναλυτική μας πρακτική, όπως αυτή για παράδειγμα έρχεται στις παρουσιάσεις περιπτώσεων: Συχνά ακούμε ως επιτυχή εξέλιξη μιας ανάλυσης ή ψυχοθεραπείας, ότι ο ασθενής παντρεύτηκε, έκανε παιδιά, πήρε σπίτι, βρήκε καλύτερη εργασία κοκ. Αυτά και άλλα παρόμοια, έρχονται συχνά ως υπόρρητα μέτρα ωρίμανσης και κοινωνικής επάρκειας (competence) από επόπτες και εποπτευόμενους.

Στο ίδιο πνεύμα -των ιδεολογικών σχηματισμών εντός της ψυχαναλυτικής θεωρίας- αξίζει να σκεφτούμε και κάποιες τεχνικές που συγγενεύουν με την ιδεολογία ως προς τη λειτουργία τους. Προτείνω εδώ την έννοια της «κατασκευής»: Ο αναλυτής, όπως γνωρίζουμε, κατασκευάζει μια αφήγηση που δίνει νόημα στα θραύσματα του ασυνειδήτου, δεν «ανακαλύπτει» μια θαμμένη αλήθεια. Αντίστοιχα και οι ιδεολογίες δεν αποκαλύπτουν την αντικειμενική αλήθεια του κόσμου, αλλά λειτουργούν ως κατασκευές νοήματος και συγκροτούν πλαίσια μέσα από τα οποία το υποκείμενο βιώνει τον εαυτό του και την κοινωνία. Είναι άραγε αυτό ένα «αναγκαίο κακό» για να αντέξει ο άνθρωπος την ζωή του μέσα στον πολιτισμό;

Η σιωπή ως ιδεολογία της αποσιώπησης

Η προσαρμογή στον πολιτισμό έχει πάντοτε ένα τίμημα: την απώθηση, την έλλειψη και την αποξένωση, και όπως μας δίδαξε ο Freud και οι συνεχιστές του, η ψυχαναλυτική στάση αποσκοπεί στην αποκάλυψη αυτού του τιμήματος και καθόλου στην αποκατάσταση της «κανονικότητας». Την ίδια στιγμή, η ψυχανάλυση -όπως διδάχθηκε και ασκήθηκε έως και σήμερα- προκρίνει τον «λειτουργικό» άνθρωπο ως υγιή: εκείνον που ευθυγραμμίζεται με το πολιτισμικό ιδεώδες της απώθησης, δηλαδή με το ιδεώδες των συμβιβασμών ανάμεσα στο Εγώ, το Εκείνο και το Υπερεγώ. Και επίσης αποφεύγει να αγγίζει φαινόμενα που δεν εμπίπτουν άμεσα στο κλινικό της πεδίο όπως κοινωνικές αδικίες, φτώχεια, αποκλεισμούς, ταξικές διαφορές κλπ.

Ευνοώντας την ουδετερότητα και την προσήλωση στην ενδοψυχική δυναμική, αποσύρει συχνά το βλέμμα από αυτά τα πεδία -για θεμιτούς και αναγκαίους λόγους περιφρούρησης. Γύρω μας, όμως, κυριαρχούν συνεχώς δυνάμεις που επιχειρούν να αφανίσουν τον Άλλον ως υποκείμενο, δυνάμεις που στερούν τα θεμελιώδη δικαιώματα, την εξέλιξη και την αξιοπρέπεια ολόκληρων πληθυσμών -μέσα απ' την πείνα, τις γενοκτονίες, τους πολέμους και το πιο σύνηθες αλλά πιο σιωπηλό, μέσα από τους θεσμικούς αποκλεισμούς. Παρότι όλα αυτά δεν αποτελούν «ενορμητικές δυνάμεις», με την αυστηρή έννοια του όρου, θα μπορούσαν να ιδωθούν ως κοινωνικά ανάλογα της απόμιξης των ενορμήσεων -ως άλλα δηλαδή πεπρωμένα του Κακού.

Η Hannah Arendt, μιλώντας για την κοινοτοπία του Κακού, έδειξε πως το πιο επικίνδυνο κακό δεν είναι το κραυγαλέο, αλλά εκείνο που περνά απαρατήρητο, ενσωματωμένο στις ρουτίνες της διοίκησης και στις χειρονομίες της αδιαφορίας. Στην σκέψη τους συναντάμε την -κοινή και σε άλλους στοχαστές- ιδέα ότι το Κακό δεν βρίσκεται μόνο στην καταστροφική πράξη, αλλά και στη φυσικοποίηση της αδικίας -στην αόρατη κανονικότητα που την καθιστά ανεκτή και, κυρίως, ιδεολογική.

Κάτι από αυτή τη φαινομενική «ουδετερότητα» φαίνεται να επαναλαμβάνεται και στο πεδίο των θεσμών, όπου η αποστασιοποίηση μπορεί να λειτουργεί περισσότερο ως ιδεολογική στάση παρά ως τεχνική ανάγκη. Εδώ θα ήθελα να φέρω ένα παράδειγμα, εν είδει βινιέτας, από ένα θεσμό γνώριμο στους περισσότερους από εμάς, έναν ψυχιατρικό ξενώνα:

Βινιέτα

Σε μια ομάδα εποπτείας προσωπικού, μια νοσηλεύτρια λέει:

«Δεν αντέχω να βλέπω τη Σ. έτσι ακίνητη, σα νεκρή».

Η συντονίστρια - επόπτρια τη βλέπει να είναι συγκινημένη, κανείς δεν μιλά.

Κάποιος τελικά θα πει: «Δεν είναι της αρμοδιότητάς μας αυτό».

Η φράση φαίνεται να σβήνει τη συγκίνηση. Η συντονίστρια θα ρωτήσει: «Κι αν είναι;»

Η «ουδετερότητα» σκέφτομαι ότι κάποιες φορές μπορεί να λειτουργεί ως μια άλλη εγκατεστημένη «ιδεολογία», που έρχεται να προστατεύει από τα ανυπόφορα συναισθήματα και να παγώσει τη σκέψη.

Σε τέτοια και αντίστοιχα σημεία φορές φορές σκοντάφτει η ψυχανάλυση και πιθανόν αγγίζει μια θεμελιώδη, κατά την γνώμη μου, αντινομία: ενώ αναγνωρίζει σχετικά εύκολα το «αντιθεσμικό» Κακό -την ατομική βία για παράδειγμα-, δεν εντοπίζει ή δεν συζητά το ίδιο εύκολα για το «θεσμικό» Κακό -για εκείνο που εγγράφεται στους κανόνες, τις κανονικότητες, και τις μορφές εξουσίας των θεσμών, των οποίων, ως θεσμός και η ίδια, αναπόφευκτα μετέχει στην αναπαραγωγή. Και μήπως ακριβώς αυτή η δυσκολία δεν είναι μια μορφή ιδεολογίας που συμπαρασύρει -και συμπαρασύρεται από- μια πολλαπλώς

νοούμενη ουδετερότητα; Κι έτσι από την στάση της καλοπροαίρετης ουδετερότητας και της κουλτούρας της σιωπής, να γλυστρά στην ιδεολογία της αποσιώπησης?

Μήπως η ψυχανάλυση θα είχε ακόμη περισσότερα να πει και να προσφέρει αν τολμούσε εκεί όπου το Κακό σιωπά, μεταμφιεσμένο σε κανονικότητα; Ακόμη και μέσα στο «δικό της σπίτι», στους ίδιους τους θεσμούς που την θεμελιώνουν και την εξελίσσουν;

Κλείσιμο

Θα κλείσω, αφήνοντας ανοιχτό το ερώτημα για την ουδετερότητα, καθώς μας απασχόλησε συχνά σε αυτό το εργαστήριο, το οποίο εξελισσόταν παράλληλα με την σκληρή εξωτερική πραγματικότητα της γενοκτονίας και των πολέμων. Έτσι, το ποια είναι η θέση της ψυχανάλυσης απέναντι σε τέτοιες ιστορικές και κοινωνικές μορφές του Κακού, ήταν κάτι που ήρθε συχνά στην συζήτησή μας.

Η Hanna Segal έχει υπογραμμίσει με σαφήνεια ότι η ουδετερότητα του αναλυτή αποτελεί πρωτίστως κλινική τεχνική και αφορά την αποφυγή της επιβολής προσωπικών θεωριών, επιθυμιών ή αξιών στη θεραπευτική σχέση. «Η ψυχαναλυτική ουδετερότητα, έλεγε, σημαίνει να παραμερίζουμε τις δικές μας προκαταλήψεις μέσα στην ανάλυση. Δεν σημαίνει να είμαστε πολιτικά ουδέτεροι. Η σιωπή απέναντι στην καταστροφή και την αδικία δεν είναι ουδετερότητα, αλλά συνέργεια». (Psychoanalysis, Literature and War, 1997).

Βιβλιογραφία

- Freud, S. (1921) Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ.
- Freud, S. (1923) Το Εγώ και το Αυτό.
- Freud, S. (1933). Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse [New Introductory Lectures on Psychoanalysis], Lecture XXXV: A Philosophy of Life.
- Lacan, J. (1969–1970/1991). Le Séminaire, Livre XVII: L'envers de la psychanalyse. Paris: Seuil.

- Castoriadis, C. (1975). Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας.
- Marcuse, H. (1955). Eros and Civilization.
- Arendt, H. (1963). Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1970). La Reproduction.
- Segal, H. (1997). Psychoanalysis, Literature and War: Papers 1972–1995.